

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

İSLAMDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI II.

Doç. Dr. Cemal MUITAR

İslâmî sözlüklerden bahsederken çalışmamızı aşağıdaki şekilde ele almayı uygun gördük:

- A — Arapça sözlükler,
- B — Türkçe sözlükler,
- C — Arapça Türkçe sözlükler,
- D — Farsça sözlükler.

A. ARAPÇA SÖZLÜKLER

1 — el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî¹ (175/791)

Kitâbu'l- cAyn: Bu sözlük, arapçada ilk sağlam ve güvenilir sözlük olarak kabul edilmektedir. Bazılarına göre el-Halil tarafından değil, onun öğrencisi veya yakın dostu olan **Leys b. Seyyâr** tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir². Kelimeler, ağızdan çıkış yerine göre sıralanmıştır. Önce gırtlaktan çıkan harfler

- 1 el-Halil'in künyesi Ebû 'Abdirrahmân, adı el-Halil b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî'dir. 'Aruz ilminin mucidi olan bu zat. meşhur arap gramercisi Sibeveyh'in bu alanda hocasıdır. Arap müziğinde de geniş bilgiye sahiptir (Bkz. el-Fihrist, s. 43.).
- 2 el-Fihrist, s. 42 vd; el-İrşâd, VII; 222 vd; el-Mufasssal, s. 191; Buğyetu'l-vu'ât, II: 231.

ك ، ق ، غ ، خ ، ه ، ح ، ع gibi, sonra sırasıyla dil, diş ve dudaktan çıkana göre, en sonunda da illetli harfler (ا و ی) yi ele almış, 'Ayn ع harfi ile başladığı içi nona «Kitâbu'l-c Ayn» adı verilmiştir.

Bu sözlükte dikkate değer bir özellik de yerine göre bir kelimenin anlamı verdikten sonra aynı kelimenin harflerinin yerleri değiştirilerek türetilen yeni kelimelerin de anlamlarının vermesidir. Bu değişiklikte nmeydana gelen anlamsız bir kelime çıkarsa belirtilmektedir³.

el-Halil, bu sözlükte ele aldığı harflerin sıraları şöyledir:

ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ر ط د ت ظ ذ ث ر ل ن ف ب م و ا ی

Kitâbu'l-ayn Endülüslü dilci ez-Zübeydî⁴ (379/989) tarafından kısaltılmış ve ona el-İstidrâk 'alâ Kitâbi'l-ayn adı verilmiştir⁵.

Kitâbu'l-'ayn'ın bir kısmı 1944 yılında 114 sayfa olarak Bağdat'ta Enistas el-Kirimli tarafından yayınlanmıştır⁶

3

قبيل 'den قلب ، بقل ، بلى ، لبق ، لقب gibi (Bkz. Aksa'l-erab, s. 12; Keşfu'z-zünûn, II: 1442; Buğyetu'l-vu'ât, I: 557 vd.).

4 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan 'Abdullâh el-İşbilî ez-Zübeydî, Kurtuba'da yerleşmiş arap dili ve gramerinde önder sayılır. 379/989 da vefat eden bu zat, el-İstidrâk 'alâ Kitâbi'l-'ayn adlı eserinden başka Ebniye fi şerhi Kitâbi Sibeveyh, Ahbâru'l-fukehâi'l-müteahirin min ehli Kurtuba, el-Müvezzah fi'n-nahv, el-Vâzih fi'l-'Arabiyye ve Hetk sûtürî'l-mülhidîn fi'r-reddi 'alâ' İbni Side ve ashâbihî gibi değerli eserleri vardır (Bkz. Yetimetu'd-dehr, I: 409; Brockelmann, II: 280).

5 Aksa'l-erab, 16; Keşfu'z-Zunûn, II; 1442.

6 Brockelmann, II; 133; Mecelletü luğati'l-'arab, Dimask, Ağustos 1914.

2 — İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî⁷ (206/821)

Kitâbu'l-cîm: Bu eser, Kitâbu'l-cîm adı ile meşhur ise de iki adı daha vardır. Birincisi: «Kitâbu'l-hurûf», İkincisi ise «Kitâbu'l-luğat»dir.

eş-Şeybânî, bu eserinde her ne kadar kelimelerin ilk harflerini alfabetik sıraya göre tertip etmiş ise de ikinci ve üçüncü harflerinin sırasına dikkat etmemiştir. Şöyle ki elif ile başlamış kelimeleri gelişigüzel bir araya toplamış olduğu görülmektedir.

Nitekim الإِء ile başlamış sonra المَافون daha sonra

الأوق ile devam etmiş ve الأَب ile elif bölümünü bitirmiştir. Kitap, on bölümden meydana gelmekte olup Birinci bölüm elif b, t, ş, ve c olduğu halde, ikinci bölümde yalnız h ح

üçüncü de h خ , d د ve z ز , dördüncüde ise

yalnız r ر vardır.

Buna rağmen eş-Şeybânî, arap sözlüğünde alfabetik sırayı uygulayan ilk dilci sayılmaktadır. eş-Şeybânî, Kur'ân ve hadiste geçen bir çok kelimeyi açıklamış, eserinin üzerine çok titremiş olduğu için kimse tarafından istinsah edilmesine izin vermemiştir⁸.

3 — Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm⁹ (224/838)

Ġarîbu'l-hadîs: İlk Ġarîbu'l-hadîs adlı eseri yazan kimse Ebû

7 Kufe'nin Rümâda kasabasında doğup Bağdat'ta yerleşen Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî orada vefat etmiş. Arap dili ve şiirinde çok bilgili, hadiste güvenilir bir kimse idi. Abbasî halifelerinden Hârûn Reşîd'in çocuklarına ders vermiştir. Önemli eserleri şunlardır: **Kitâbu'n-nevadir'l-Kebîr**, **Kitâbu Eş'ai'l-Kabâil Ġarîbu'l-hadîs** (Bkz. el-Fihrist, s. 568; Mu'cemu'l-müellifin, VI: 238; ez-Zirikli, I: 289).

8 Târihu Bağdâd, VI: 529; Buğyetu'l-Vu'ât, 440; Mu'cemu mekâyisi'l-luğa, I: 14.

9 Herât'da dünyaya gelmiş olan İbn Sellâm, Hadisçi, fıkıhçı, Kur'ân ilmine vakıf bir zat idi. Bu alanda yirmiden fazla eser yaz-

'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî olduğu halde¹⁰, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî'de 40 yıl emek vererek en güvenilir ve sağlam kaynak sayılan «Ğarîbu'l-Hadîs» adlı eserini yazmıştır¹¹. Kişilerden duyduğu hadislerin içerisinde bulunan kelimelerin mücerredlerini arap şiirinden şâhid göstererek açıklamış, çoğu zaman şâhidlerdeki kelimeleri de açıklamak ihtiyacını duymuştur.

Ebu 'Ubeyde b. Sellâm'ın Ğarîbu'l-hadîs'i, Hindistan hükümetinin yardımıyla 1384/1964'te Haydarâbâd'da, Meclisu Dâireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmânîyye matbaasında 4 cilt halinde basılmıştır.

4 — Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Müslim b. Kutayba¹² (276/889).

Tefsîrii âarîbi'l-Kur'ân: İbn Kutaybe, eserin başında

الرحمن ، الرحيم ، السلام ، الجبار ، المهيم gibi Allah sıfatlarından yirmi altı sıfatı işlemiş, sonra Kur'an'da çok geçen

الشیطان ، ابليس ، الملائكة ، الثقلان ، الانس ، الجن

gibi kelimelerden de kırk kelimeyi, daha sonra الحد ، البقرة

ve diğer sûreleri, Kur'ân-ı Kerim'deki sırasına göre ele almış ve gerekli gördüğü kelimeleri açıklamıştır.

miştir. Mekke'de vefat eden İbn Sellam'ın belli başlı eserleri şunlardır: el-Ğarîbu'l-musannaf, el-Emsâlu's-sâire, el-Nâsıh ve'l-men-sûh, el-Kırâât, el-Eymân ve'n-nüzûr, Kitâbu'l-emvâl ve Kitâbu fe-zâili'l-Kur'ân (Bkz. el-Fihrist, I, 71).

10 en-Nihâye, I: 4

11 Vefeyât, III: 225.

12 Bağdat'ta ikâmet eden İbn Kutaybe, dil, gramer, hadîs, şiir ve fıkıhta ün yapmış bir zattır. Çok eserleri vardır. Başlıcaları şunlardır: Edebu'l-kâtib, Edebu'l-kırâe İhtilâfu'l-hadîs İslahu gâlatı İbn 'Ubeyde, İ'râbu'l-Kur'ân, Tabakâtus-şu'arâ; 'Uyûnu's-şi'r, 'Uyûnu'l-ahbâr ve Ğarîbu'l-hadîs (Bkz. Hedyetu'l-âfilin, I: 441; Mu'cemu'l-müellifin, IV: 156; Buğyetu'l-vu'ât, II: 63 vd.) Bu eserlerden, İ'râbu'l-Kur'ân, 1977 yılında Bağdat Evkâf Bakanlığının yayınları arasında yer almıştır.

Bu eser, es-Seyyid Ahmed Sakar tarafından taranmış, Kahire'de Dâr ihyâi'l-kütübî'l-arabiyye matbaasında, Mektebetü İbn Kuteybe yayınlarından ikincisi olarak yayınlanmıştır.

İbn Kutaybe'nin bu eseri, kendinden sonra gelmiş olan el-Kurtubî¹³ Fahrüddin er-Râzî¹⁴ ve İbn Hayyân el-Endelüsî gibi müfessirlere kaynak sayılmaktadır.

5 — İbn Dureyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan¹⁵ (321/933)

el-Cemhere: Her ne kadar İbn Dureyd kelime harflerinin yerlerini değiştirerek ve ondan doğan yeni kelimelerin anlamlarını vermekte el-Halîl'e uymuş ise de alfabetik sıraya uymaktan ondan ayrılmıştır. İbn Dureyd bu geniş sözlüğünde ilk olarak sırasıyla 2, 3, 4 harfli ve 4 harflilere ek olan, 5 ve 6 harfli olanlarla eklerini ele almış, daha sonra kelimenin birinci harfinden sonraki harfleri sıra itibarıyla arkasından gelen harflere göre sıralamış, öncekileri ise bırakmıştır. Sözgelisi d ج , bâbında d

ج ile z ج , d ج ile r ج , d ج ile
z ج ; yi alıyorda, d ج ile hemze ج , d ج

- 13 Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. Ebi Bekr el-Kurtubî (671/1272) tefsircidir. Belli başlı eserlerinden: **el-Câmî'li-akâmî'l-Kur'ân**, 15 c; **el-Esnâ fi şerhi esmâillâhî'l-hüsnâ**, iki cilt (Bkz. Şezerâtu'z-zeheb, V: 335; Hediye'tu'l-ârifin, VIII: 239 vd.).
- 14 el-Fahru'r-Râzî 'Abdullâh veya Abdu'l-me'âlî Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn et-Teymî (543/1149) veya (544/1150) de Rey kasabasında doğmuş (606/1210) da Herat'ta vefat etmiştir. Tefsirci, kelimci, usulcu, edip, şâir ve tabîb olan bu zatın ikiyüze yakın eseri olduğu ileri sürülmektedir. Belli başlı eserleri: **Mefâtihu'l-ğayb fi tefsiri'l-Kur'ân**, 8 cilt; **Şerhu'l-veciz** (Ğazâlî'nin) **es-Sırru'l-meknûn fi muhatebâti'n-nücüm**; **el-Mebâhisu'l-meşrikiyye fi'l-hikmeti'l-İlâhiyye**; **ed-Delâil fi'l-uyûm** ve **el-Mesâil** (Bkz. Mu'cemu'l-müellifin, XI: 79; el-Vefeyât, II: 600 vd.; el-Bidâye ve'n-nihâye, VIII: 55 vd.).
- 15 Büyük bir dilci olan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan Dureyd eş-Şâfi'î, Bağdat'ta yerleşmiştir. Kıymetli eserleri vardır, **Edebu'l-kâtib**, **Esmâu'l-kabâil**, **Emâli'l-luğati'l-arabiyye**, **Takvimu'l-lisân**, **Zevrâ'u'l-arab**, **Kitâbu'l-istikâk**, **Kitâbu'l-enva'** ve **Kitabu'l-luğat** onlardan birkaçıdır. (Bkz. el-Fihrist, s. 61 vd; Buğyetu'l-vu'ât, XV, 76-81).

ile b ب , d د ile t ت , d د ile s س

ث , d د ile ç ج , d د ile h ح ,

d د ile h خ ve de د ile d د 'yi bı-

rakıyor. Bırakmış olduğu harfler daha önceki bablarda geçtiği için onları tekrarlamıyor.

İbn Fâris, buna benzer bir metod uygulamış ise de daha önceki harfleri o babın sonunda açıklamıştır. İbn Dureyd, kelime uydurmakla suçlanmaktadır¹⁶. Ancak şurası da bir gerçektir ki **Cemhara** adlı sözlüğü, sözlükler içerisinde en değerlisi sayılmaktadır. el-Cemhere, 1342 H. de Haydarâbâd'da dört cild halinde basılmıştır.

6 — Ebû Bekr Muhammed b. 'Uzeyz es-Sicistânî¹⁷ (330/942)

Ğaribu'l-Kur'ân (Nuzhetu'l-kulûb): Yazar, alfabetik sıraya göre yazmış olduğu bu eserini işlerken, kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'deki şekliyle yani mazi, müzârî, emir, mücerred, mezîd, isim veya fiil olduğuna bakmaksızın birinci harflerinin sıralarına daha sonra bu harflerin önce fethali olanlarını, sonra zammeli olanlarını sonra kesreli olanlarını ele almış, bazen kelimeyi Kur'ân'daki terkiib veya âyetteki haliyle, işlemiştir. Şöyleki, الم ile başlamış sırasıyla

ءأذرتهم ، أذدادك ، أذلهما ، الشيطان ، آيات ، أمانى ، أيدناه ،
أسلمت لرب العالمين ، آباءك ابراهيم و اسماعيل و اسحق

ile devam etmiştir.

15 senelik bir çalışmanın mahsulu olan **Ğaribu'l-Kur'ân**, 1383/1963 te Mısır'da bir kurul tarafından tetkik, tashih ve tah-

16 Mukaddimetu'l-edeb, s. 16

17 Müfessir ve dilci olan es-Sicistânî'nin babasının adı kimine göre 'Azîz, kimine göre 'Uzeyr, kimine göre de 'Uzeyz'dir. Bağdat'ta yetişmiş ve Ğaribu'l-Kur'ân adlı eseriyle ün yapmıştır. (Bkz. el-Lübâb, II; 135; Buğyetu'l-vu'ât, II; 171, 172).

şkiye edilmiş olarak Muhammed Ali Sabîh matbaasında basılmıştır. Aynı matbaada tarihi belli olmayan bir baskısı daha vardır. Bu baskı da «Ulemâ'dan biri tarafından tashîh, tahşiyeye edilmiş ve numaralandırılmıştır.» Anlamını veren bir kayıt vardır.

7 — İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî¹⁹ (350/961)

Divânu'l-edeb: (Mizânu'l-luğa ve mi'yâru'l-keîâm): es-Sihâh adlı sözlüğün yazarı el-Cevherî'nin dayısı olan bu zat, hazırlamış olduğu sözlüğünü altı bölüme ayırmış, her bölüme «Bâb» adını vermiştir. Bu kitaplar sırasıyla şöyledir: 1 — Kitâbu's-sâlim, 2 — Kitâbu'l-muzâ'af, 3 — Kitâbu'l-misâl, 4 — Kitâbu's-sülâsî, 5 — Kitâbu'r-hemze.

el-Fârâbî, adı geçen her kitabı da ikiye bölmüş. Birinci bölümü isme, ikinci bölümü ise fiillere, ayrıca bölümleri bablara, babları da harflere ayırmıştır. Harfler, hemze ile değil de b

ile başlamıştır. Zirâ hemze ĩ harfi «Kitâbu'l-hemze» de ayrı bir bölüm olarak geçmektedir.

Kelimelerin, son harflere göre, sonra birinci ve ikinci harflere göre sıralamıştır. Meselâ b babında, son harfi b olan her kelimeyi bu babta topluyor, sonra bu kelimeleri birinci harflerinin alfabetik sırasına göre sıralıyor. Sözgelisi «Kitap» kelimesini bu sözlükte aramak gerekirse b babı k faslında aranması gerekmektedir.

8 — Muhammed b. Ahmed el-Ezherî²⁰ (370/980)

Tehzîbu'l-luğa: Yazar, yetmiş yaşını aşkın olduğu halde bu eserini yazdığını, eserin mukaddimesinden anlamak mümkün-

19 Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî el-Hanefî, Yemene gidip Zebîd kasabasında bir müddet ikâmet etmiş, Divânu'l-edeb adlı eserini orada yazmıştır. Edebu'l-kâtib adında bir eseri daha vardır. (Bkz. Hedyetu'l-ârifin, I: 199; Buğyetu'l-vu'ât, I: 437).

20 370/980 de Herât'ta vefat eden el-Ezherî, büyük bir dilci ve fıkıh-

dür²¹. Esas ve tertip itibariyle el-Halil'in Kitâbu'l-'ayn adlı eserindeki metodu uygulamıştır. Harfleri, seslendirirken gırtlaktan dudağa varıncaya kadar çıkışlarını dikkate alarak şu şekilde tasnif etmiştir:

/ ج ش ض / / ع ح ه غ / / ق ك /
 / ظ ذ ث / / ط د ت / / ص س ز /
 / ر ل ن / / ف ب م /

ve illetli harfler.

Gırtlığın en derininden çıkan 'ayn ع harfini ilk harf

kabul etmiş, daha sonra sırasıyla خ ه ح غ

harflerle bâb, harf sayısı veya şekil itibariyle kelimelere kitâb veya binâ' adını vermiştir. Bu kitaplar da sırasıyla şöyledir:

a) Kitâbu's-sünâ'i el-Muzaaf, b) Kitâbu's-sülâsî es-Sahîh, c) Hitâbu's-sülâsî el-mehmûz, d) Kitâbu's, sülâsî el-mu'tell, e) Kitâbu'r-rübâ'î, f) Kitâbu'l-hümâsî.

el-Ezherî, işlediği her kelimenin harflerinin sırasını değiştirerek meydana gelen anlamlı bir kelime çıkarsa kaydediyor, aksi takdirde bırakıyor. Bu sıra değişiminden meydana gelen kelimeler daha önce geçmişse tekrar ona yer vermiyor^{21a}.

Lisânu'l-arab'ın yazarı İbn Manzûr, eserini yazarken Tehzîbu'l-luğa'dan büyük ölçüde yararlanmışır. Tehzîbu'l-luğa'da geçen ibarelerin tamamına yakın bölümü Lisânu'l-arab'da geçmektedir. Nitekim İbn Manzûr, Tehzîbu'l-luğa hakkında şöyle der: «Luğatlar içerisinde Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin Tehzûbu'l-luğa'sından daha güzelini ve Ebu'l-Hasan Ali b.

cıdır. Tehzîbu'l-luğa' dan başka Ehbâr Yezîd b. Mu'aviye, Tefsir es-Seb'it-tivâl; Şerhu Divâni Ebî Temmâm: et-Takrîb fi Tefsiri'l-Kur'ân: ez-Zâhir fi ğarîbi elfâzi'l-fukahâ': Şerh esmâillâhi'l-hüsânâ; 'Umdetu'l-fukahâ; Ğarîbu'l-fıkh; Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhu adlı eserlerin yazarıdır. (Bkz. Hediyeu'l-ârifin, II: 49).

21 et-Tehzîb, I: 7..

İsmâ'il b. Sîde'nin el-Muhkem'inden daha sağlamını görmedim.»²³.

Tehzîbu'l-luğa, Abdi's-Selâm Muhammed Hârûn tarafından tahkik edilerek 1964-1967 tarihlerinde Mısır'da Dâru'l-kâtibi'l-Arabi Yayınevi tarafından 15 cilt halinde basılmıştır.

9 — Ebu 'Ali İsmâ'il b. el-Kâsım el-Kâlî²³ (356/966)

el-Bâri': el-Kâlî, 339/950 de başlamış olduğu sözlüğünü bir dostunun yardımı ile bitirmiş ise de temize çekmeden gözlerini hayata yummuştur. Sevenlerinin gayreti ile kitâbu'l-hemze, Kitâbu'l-bâ' ve Kitâbu'l-ayn kısmı temize çekilmiştir.

el-Kâlî, eserini yazarken bir taraftan alfabetik sırayı, diğer bir taraftan Kitâbu'l-ayn'daki metodu kullanmıştır. Çoğu zaman kelimeyi işlerken kimden aldığını belirtmektedir. 500 yapraklık bir eser olan el-Bâri' emsalinden çok geniş tutulmuştur. Endülüs'te yazılan ve Endülüs'ün ilk sözlüğü kabul edilen bu eserin ne yazık ki tam metni bir arada mevcut değildir.

Adı geçen eserin iki nüshası vardır. Birincisi İngiltere müzesinde OR 9811 numarada, ikincisi ise Paris Halk kitaplığında 435 numarada kayıtlıdır. Tıpkı basımı 1933 yılında Volton tarafından Londra'da yayınlanmıştır²⁴.

10 — el-Cevherî²⁵ (393/1001).

es-Sihâh: el-Cevherî, bu eserini yazarken kendisinden önce yazılan eserlerden değişik bir metod uygulamıştır. Şöyle ki son harfleri müşterek olan kelimeleri bir araya toplamış, sıralarını birinci harflerin alfabetik sırasına göre tertip etmiştir. Son harfe «Bâb» birinci harfe ise «Fasl» adını vermiştir.

22 et-Tehzîb, I: 22

23 İbn Dureyd'in öğrencisi olan Ebû 'Ali İsmâ'il b. el-Kâsım el-Kâlî, 356/966 da Kurtubada gözlerini dünyaya yummuştur. Eserlerinden bazıları şunlardır: en-Nevâdir, Kitâbu'l-maksûr ve'l-memdüd, Kitâbu'l-ibîl, Kitâbu-halki'l-insân ve Kitâbu fe'altü ve ef'altü (Bkz. Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn, 202-205).

24 Mecelletu ma'hedi'l-mahtûtâti'l-arabiyye, II: 779.

el-Cevherî'nin Sihâh'ına bir çok kimse tarafından haşiye yazılmış 660/1261'den sonra vefat eden **Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî** bu eseri kısaltarak «**Muhtâru's-Sihâh**» adını vermiştir. Daha sonra **Vankûlî** (1000/1591) tarafından türkçeye çevrilmiştir.

el-Cevherî'nin Sihâh'ı H. 1292/M. 1875 de Bulak matbaasında iki cilt halinde basılmış. H. 1377/M. 1957 de Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr tarafından taranarak Mısır'da el-Kitâbu'l-'arabî basım-evinde 6 cilt halinde tekrar basılmıştır.

11 — Ebü Hüseyñ Ahmed b. Fâris²⁷ (395/1004)

Mu'cem mekâyisi'l-luğa: Yazar, bu sözlüğünde ve **el-Mücmel fi'l-luğa** adlı diğer sözlüğünde kendisine has bir metod kullanmıştır. Bu metod, ne kendisinden önce ne de kendisinden sonra uygulanmıştır.

1) Önce bir harfe kitâb demiş, hemze **ا** ile başlayan kitablara **ا** kitabı ile sona ermiştir.

2) Her kitab, el-muzâaf, es-sulâsî ve kök harfi üçten fazla olanlar bâblara ayrılmıştır.

3) Metoddaki uyguladığı yenilik şöyle: Ele aldığı kelimenin birinci harfinden sonraki harfleri alfabetik sıralarına göre işlemiş; daha sonra c harften önceki harfleri sırası ile almıştır.

Şöyle ki: **رأس** kelimesi açıklanırken önce

25 Türk asıllı olan Ebu Nasr İsmâ'il b. Muhammed el-Cevherî, Nisâbur'da ikâmet etmiş ve orada vefat etmiştir. **Şerhu Edebi'l-kâtib, Kitâbu beyânî'l-'irâb, Kânûn Kitâbî'l-'arûz ve Mukaddimetu'n-nahv** eserlerinden birkaçıdır.

26 Keşfu'z-zünûn, II: 1071-1073.

27 Ebu'l-hüseyñ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ... er-Râzî, el-Mâlikî, el-Hemedânî, tanınmış büyük bir dilcidir. 395/1004 (Bazılarına göre 390/999) da vefat eden İbn Fâris'in **el-Mücmel fi'l-luğa, İhtilâfu'n-nuhât, Ahlâku'n-nebî. Câmîu't-tevil fi tefsiri't-tenzîl, Zehâiru'l-keleimat, Fıkhû'l-luğa, el-İtbâ' ve'l-müzâvece ve el-Mukaddime fi'n-nahv** gibi bir çok eseri vardır. **el-Mücmel fi'l-luğa** adlı eseri, **Kitâbu'l-'ayn, el-Cemhere ve es-Sihâh** gibi meşhurdur. (Bkz. Mu'cem mekâyisi'l-luğa'nın mukaddimesi).

أث ، أتح ، أتح ، أتح ، أتح أني ye yer veriliyor sonra
ra رأس işleniyor. أب kelimesi de

رزق ، رصح ، رشق ، رصح ربي

gibi kelimelerden sonra sırada yerini alıyor.

İbn Fâris, çağdaşı olan el-Cevherî gibi yalnız doğru olduğuna kanaat getirdiği kelimeleri almış, tereddüt ettiği kelimeleri ise bırakmıştır²⁸.

İbn Fâris'in Mu'cem mekâyisi'l-luğa'sı 1366-1369/1946-1949'da altı cilt halinde basılmıştır.

12 — Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî²⁹ (411/1020).

es-Sihâh: Her ne kadar Ebû Amr eş-Şeybânî (206/321) sözlüğünde alfabetik sırayı uygulayan ilk dilci kabul ediliyorsa da ilk çağdaş sözlüğü yazan kimsenin de el-Bermekî olduğu kesindir. eş-Şeybânî, hemze ile başlamış olan bütün kelimeleri ikinci ve üçüncü harflerinin sırasını dikkate almaksızın bir araya toplamış, el-Bermekî ise birinci harf kadar diğer harflerin de sıralarına önem vermiştir. el-Bermekî, el-Cevherî'nin es-Sihâh'ından büyük ölçüde yararlanmışır. Bilindiği gibi el-Cevherî kelimelerin son harflerini dikkate alarak gruplaştıırken birinci, ikinci varsa üç ve dördüncü harflerini de alfabetik sıraya göre sıralamıştır. el-Bermekî ise hemze ile başlamış olan kelimeleri yazarken el-Cevherî'nin es-Sihâh'ında her bâbun hemze ile başlamış olan kelimelerini almış cna bazı ilâveler yapmıştır. Hemze'de uyguladığı bu metodu diğer harflere de uygulamıştır³⁰.

28 Buğyetu'l-vu'ât, I: 252 vd.

29 Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî, Mısır'da bir müddet ikamet etmiş, 411/1020'de vefat etmiştir. En değerli eserleri 369 veya 397 H. de yazmış olduğu es-Sihâh'dır. (Bk. Mu'cemu'l-Udebâ, XVIII: 34; Buğyetu'l-vu'ât, II: 28)

30 Bu eserin 6 yapraklık bir bölümü Köprülü ktb. 1521/2'dedir.

13 — Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî³¹ (429/1037).

Fikhu'l-luğa: es-Seâlibî bu eserinde kelimeleri anlamlarına göre 600'e yakın «Fasl» a ayırmıştır. Aynı konu ile ilgili kelimeleri ve anlam farklarını ele almıştır. Meselâ bitki ve ağaçlar hakkında şöyle diyor:

فصل النبات و الشجر ، كل نبات كانت سافه أنابيب و كعوبا

فهو قصب ، كل شجر له شوك فهو عضة "

, yerler hakkında:

فصل الأماكن ، كل بقعة ليس فهو بنا ، فهو عرصة "

Mustafa b. el-Hâc Yusuf el-İstanbulî tarafından 148 yaprak halinde Cemâziyelâhir 1173'de istinsâh edilmiştir. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kitaplığı yazmalar İsmail Saib bölümü 4305/1 numarada bir nüshası bulunmaktadır³².

14 — Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Sîde³³ (458/1066).

el-Muhassas: Endülüs'lü olan dilci, eserini es-Se'âlibî (350-429/961-1037)'nin Fıknû'l-luğa'sından etkilenerek kelimeleri anlamlarına göre tertib etmiş ise de çok daha geniş tutmuştur. Kendisi gibi kör ve dilde otoriter olan babasından ders almıştır. İbn

31 Ebû Mansûr es-Seâlibî Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail en-Nisâbûrî, Edebiyatçı, şâir, yazar ve dilci olan bu zâtın birçok eseri vardır. Bazıları şunlardır: *Sihru'l-belâğa ve sirru'l-berâ'a*, *Yetîmetu'd-dehr fi mehâsini ehli'l-asr*, *Sinâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, *Ahâsinu'l-mehâsin*, *İcâzu'l-i'câz ve cevâhiru'l-hikem*. (Bk. *Hediyetu'l-ârifin*, I: 625.)

32 *Kitâbu fikh'l-luğa*, s. 3. Eser, 5 Şaban 1284'de Mısır'da ve 1885 M. de Beyrut'ta Külliyyetu'l-Kudsî Yusuf müdrislerinden birinin tas-hihi ile basılmıştır.

33 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Sîde'nin *el-Muhassas*'dan başka *el-Muhkem* adında çok değerli bir sözlüğü daha vardır. Ayrıca Arap şairlerinden Ebû Temmâm (231/845)'ın *el-Hamâse* adındaki Di-van'ını şerhetmiştir. (Bk. *Keşfu'z-zunûn*, I: 125; *Mu'cemu'l-matbû-âti'l-arabiyye*, I: 124 vd.)

Sîde'nin el-Muhassas'ı 17 cilt halinde olup 1316-1321/1898-1903 tarihlerinde Mısır'da Bulak Matbaasında yayınlanmıştır.

15 — Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî³⁴ (538/1144).

Esâsu'l-belâğa: ez-Zemahşerî, el-Bermekî'nin metodunu uygulayarak kelimeleri, birinci harflerde olduğu gibi diğer harflerde de alfabetik sıraya göre dizmiştir. Hemen hemen her kelimenin mecâzî anlamlarını da göstererek Arap şiirinden veya deyimlerinden şâhidler vermiştir.

Her ne kadar sözlüklerde ilk çağdaş metodu uygulayan ez-Zemahşerî olduğu sanılıyorsa da el-Bermekî bu metodu daha önce uygulamıştır. Böylece bu metodun mucidi el-Bermekî olmuş oluyor.

Esâsu'l-belâğa H. 1327'de 2 cilt halinde Mısır'da basılmıştır.

16 — Ebu'l-Fazl Hasan b. Muhammed es-Sâğânî³⁵ (650/1252).

et-Tekmile: Altmış bin kök kelimedden meydana gelen bu büyük sözlük es-Sâğânî tarafından te'lif edilmiş değildir. Ancak, es-Sâğânî, el-Cevherî'nin es-Sihâh'ını ele alarak eksikliklerini tamamlamış, yanlışlarını düzeltmeye çalışmış ise de tamamlayamamıştır. Bununla beraber hacim itibariyle es-Sihâh'tan daha büyük bir eserdir.

- 34 Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, Tefsîr, Kelâm, Nahv ve Edebî sanatlar gibi bir çok alanda geniş bilgiye sahip olan bir Türk âlimidir. 467/1074'de Harezme'ye bağlı Curcân'da vefat etmiştir. Birçok eseri vardır. **Divânu'l-edeb** (Bu eser Türkçeye çevrilmiştir), **Rabîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr**, **el-Fâik fi ğaribi'l-hadîs**, **el-Mufassal fi san'ati'l-irâb** ve **el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil** eserlerinden bir kaçıdır. (Bkz. **el-İrşâd**, VII: 147; **Nüzhe**, s. 469).
- 35 Raziyuddîn Ebu'l-Fazl Hasan b. Muhammed, 557/1131'de Lahor'da dünyaya gelmiş, 650/1252'de Bağdad'da vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: **Mecmau'l-bahreyn** (Ferîsteoğullarından Abdüllatif b. Melek'in şerh ettiği **Mecmau'l-bahreyn** adlı eser M. 964'de vefat eden İbnu's-Sâ'âtî'nin Fürûi Hanefiyye'ye dair başka bir eserdir.), **Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye min sihâhi'l-ahbârî'l-Mustafaviyye**. (Bu eser, İbn Melek tarafından **Mebâriku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriku'l-envâr** adıyla şerhedilmiştir.) H. 1311'de İstanbul'da basılmıştır. Ve **Kitabu'l-Azdâd**, İbn Sikkî'tin aynı adlı eseri ile birlikte basılmıştır. (Bkz. **ez-Zirikî**, II: 1208 vd; **Keşfu'z-zumûn**, s. 1072).

17 — Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukarrem b. Manzûr³⁶ (731/1311).

Lisânu'l-Arab: Arap dilinde en sağlam ve en mükemmel bir sözlük olarak bilinen **Lisânu'l-Arab**, el-Cevherî'nin **es-Sihâh**'ında uyguladığı gibi kelimenin son harfi dikkate alınarak diğer harfleri alfabetik sıraya göre dizilmiştir. İbn Manzûr bu eserini hazırlarken el-Cevherî'nin **es-Sihâh**'ından başka el-Ezherî'nin **et-Tehzîb**, İbn Sîde'nin **el-Muhkem**, İbnu'l-Esîr'in **en-Nihâye**, İbn Du-reyd'in **el-Cemhera** ve İbn Birrî'nin **Hâşiyetu's-Sihâh**'ından yararlanmışır³⁷. Seksen bin kök harfli ve H. 689'da tamamlanmış olan bu eserde şâhid olarak gösterilen âyet, hadis ve şiiirlere ilâve ve açıklamalar yapılmıştır. H. 1300'de Kahire'de Bulak matbaasında 15 cilt halinde basılmıştır. Ayrıca Şevval 1389 H./1970 M. de aynı eser bu kere alfabetik sıraya göre olmak üzere 3 büyük cilt halinde Beyrut Dâru'l-lisâni'l-Arab basımevinde tekrar basılmıştır. İbn Sînâ'nın da bu adda bir eseri vardır.

18 — Ebû Tâhir Necmuddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî³⁷ (816/1413).

el-Kâmûsu'l-Muhît: el-Fîrûzâbâdî, el-Cevherî'nin metoduna uyarak sözlüğünü yazmıştır. Her ne kadar el-Cevherî'ye çatarak onun sözlüğünü gözden düşürmek istemişse de kendisinden önce

36 Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukarrem b. Manzûr, dilci, şair, yazar ve bir çok ilimde söz sahibi idi. 650/1232'de Mısır veya Trablusgarp'da dünyaya gelmiştir. 500 cilde yakın büyük eseri kısalttığı ileri sürülür. 711/1311'de Mısır'da ölmüştür. Bir çok eserinden birkaçı şunlardır: **Muhtâru'l-Eğânî fi'l-abbâr ve't-tehâni**, İbnu'l-Asâkir'in **Muhtasaru Târîhi Dimaşk**, **Nisâru'l-ehzâr fi'l-leyli ve'n-nehâr** ve **Muhtasaru Müfredâti İbni'l-Beytâr** (Bkz. **Mu'cemu'l-müellifin**, VIII: 46; **ez-Zirikli**, VII: 329; **Keşfu'z-zunûn**, s. 15449).

37 İlim ve irfân sahibi olan Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, 729/1328'de Karzin'de doğmuş, Şam, Kahire ve Anadolu'da bir müddet ikamet etmiş, Osmanoğullarından Beyazıt Sultan ve Timurlenk'ten izzet ve ikram görmüş, daha sonra Hindistan ve Yemen'i ziyaret etmiştir. En önemli eseri olan **el-Kâmûsu'l-Muhît**'tan başka **el-Câmi' beyne'l-muhkem ve'l-'ubâb**, **el-Veciz fi letâifi'l-Kitâbi'l-Aziz**, **Şerhu'l-Fâtiha**, **Tabâkâtu'l-Hanefiyye** ve **el-Bulğa fi târihi eimmeti'l-luğa** yazdığı eserlerden bir kaçıdır. (Bkz. **ez-Zav'u'l-lâmi'**, X: 86; **Buğyetu'l-vu'ât**, I: 273 vd).

yaşamış, tanınmış dilcilerin gözlerinden kaçan birçok yanlışlıkların kendisi de farkına varamamıştır. Ancak el-Firûzâbâdî kelimeleri örnekleri ile birlikte sunmuş, ve ona göre zabtetmiştir. Bu sözlük önce Merkez zâde Ahmed Efendi (963/1556) tarafından Türkçeye çevrilmiş, Bâbûs ismiyle bilinen bu eserin İstanbul kitaplıklarından bazılarında yazma nüshaları mevcuttur. Daha sonra Âsım Efendi, sözlüğün Türkçeye çevirisini yapmıştır. Bu eser aslında olduğu gibi büyük bir değer taşımakta ise de Âsım Efendi³⁸, sözlüğün düzen tarzını saklamış ve her kelimenin Türkçe öz anlamını aramış ve büyük başarı ile zengin Türkçe karşılıklar bulmuş; el-Okyânusu'l-basît fi tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît adlı bu terceme 1230-1234/1815-1818 ve 1304-1305/1886-1887'de İstanbul'da; 1250/1834'de ise Mısır'da Bulak matbaasında basılmıştır.

**

Yukarda tanıtmaya çalıştığımız birkaç sözlüğün dışında Arapça yazılmış birçok değerli sözlük yazılmıştır. Bunlardan bir kısmını, bulunduğu yer ve numaralarını liste halinde aşağıda vermeyi uygun buluyoruz:

1. Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm el-Heravî, el-Ğaribu'l-musannef, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), A 2555'de bir nüshası bulunmaktadır. (Bkz. Dip not 9).

2. İsmail b. Abbâd b. Vezîrân el-İsfehânî (385/995), el-Muhît fi'l-luğa, TSMK. A 2714'de bir nüshası vardır.

3. Ebu'l-Hasen Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ... el-Kazvîni (395/1004 ?), el-Mucmel fi'l-luğa, TSMK. A 2734'de bir nüshası bulunmaktadır. (Bkz. Dip not 27).

4. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, (650/1252), Muhtâru's-Sihâh, Mısır 1361/1950'de Mustafa el-Halebî matbaasında basılmıştır.

38 Ebu'l-Kemâl Cenânîzâde Âsım Efendi, Gaziantep'li olup 1169/1766'da dünyaya gelmiş, 1235/1820'de vefat etmiştir. Kamûs tercümesinden başka et-Tibyânü'n-nâfi' fi tercemeti'l-Burhân'l-kâti' adında basılmış bir eseri daha vardır. (Bkz. Türk meşhurları Ansiklopedisi, Fasıl: 1, s. 47; İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 665 vd.).

5. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Abd-irrahman el-Heravî (401/1010), Kitâbu'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs, TSMK. A 2771'de bir nüshası vardır.

6. Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, Mukaddimetu'l-Edeb fi luğati'l-Arab, TSMK. A 2243'de bir nüshası bulunan eser matbûdur. (Bkz. dip not 34).

7. ez-Zemahşerî, el-Fâik fi ğarîbi'l-hadîs, TSMK. A 2744'de bir nüshası bulunan eser matbûdur. (Bkz. dip not 34).

8. Muhammed b. Neşvân b. Saîd b. Sa'd el-Himyerî, Zıyâu'l-hulûm, TSMK. H. 1174'de bir nüshası vardır. Bu eser, yazarın babası Neşvân (573/1178)'in Şemsu'l-ulûm adlı lüğatinin muhtasarıdır.

9. Ali b. Nusra b. Dâvûd (843/1439), Tercumânu'l-luğa, TSMK. A 2767'de bir nüshası vardır.

10. es-Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Hasen b. es-Seyyid Ali (866/1462), Câmi'u'l-luğa (er-Râmûz fi'l-luğati'l-Arabiyye), TSMİ. A 2733'de bir nüshası bulunmaktadır.

11. Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî (911/1505), el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa, TSMK. A 2751'de bir nüshası vardır.

12. Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ el-Huseyn ez-Zubeydî (1205/1790), Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kamûs, Kuveyt 1965-1984 (I-XXI).

Bu arada Butrusu'l-Bustânî (1883)'nin Kamûsu muhiti'l-muhîti, Sa'îd el-Hûrî eş-Şertûnî'nin (1912) Akrabu'l-mevârid'i, eş-Şeyh Muhammed el-Mısırî en-Neccârî (1916)'nin Lisânu'l-Arab ve Kamûsu'l-muhîti yeni bir tertibe sokarak meydana getirdiği eseri, Ma'lûf Ebû Luis el-Yesûî'nin el-Muncid fi'l-luğa'sı, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, İbrahim Mustafa, Hâmid Abdülkâdir ve Ahmed Ali en-Neccâr'dan müteşekkil bir komisyon tarafından hazırlanan el-Mu'cemu'l-Vasît adlı eseri zikretmek yerinde olur.

B — TÜRKÇE SÖZLÜKLER :

Türkler, her ne kadar din dili olan Arapça ve kültür dili olan Farsça'ya büyük değer ve önem vermişlerse de çok geniş bölgeye

mutlak egemenlik sağladıkları için her zaman ve her yerde olduğu gibi bir çok kimse bu egemen zümre ile anlaşmak ve onlarla yakınlık ve ilişki kurmak gayesiyle Türk dilini öğrenmek ihtiyacını duymuşlardır. İşte bu kimselere rehber olacak bir çok sözlük ve dil bilgisi kitabı yazılmış, Hz. Peygamber'den zayıf da olsa rivayet edilen aşağıdaki şu iki hadis-i şerifi Türk dilini öğrenme arzusunu artırmıştır.

1. **تعلموا لغة الترك فإن لهم ملكاً طوالاً .** «Türkün dilini öğreniniz. Zira onlar uzun bir hâkimiyete sahiptirler.»

2. **يقول الله عز وجل : إن لي جنداً سميتهم الترك و أسكنتهم المشرق فإذا غضبت على قوم سلطهم عليهم .**

«Yüce Allah der ki: Benim Türk adlı bir ordum vardır. Onları doğuda oturttum. Bir topluma kızarsam onlara bu orduyu süreirim.»³⁹

Daha ziyade Türk asıllı olmayanlara Türk dilini öğretmek gayesiyle yazılmış birçok Türkçe sözlüğün meşhurları aşağıda sıralanmıştır:

1. Kaşgârlı Mahmut⁴⁰ (V H./IX M. yy.)

Divânu luğâtî't-Türk: 466/1072-73 yılında yazılmış olan bu eser ilk Türk sözlüğü olarak kabul edilmektedir. Türk egemenliği altında bulunan Araplara Türk dilini öğretmek amacıyla Bağdad'da yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Yazar tarafından Bağdad'da Abbâsî halifelerinden el-Muktedî biemrih (467-487/1075-1094) sunulmuştur. Yazar bu eserini hikmet, secî', atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek alfabetik harflere göre tertip ettiğini belirtmekte; baştan sonuna dek sekiz bölümde topladığını açıklamaktadır:

39 Divan tercümesi, I: XVII.

a) Hemze Kitabı,	e) Sülâsî (Üç harfliler) Kitabı,
b) Sâlim Kitabı,	f) Rubâî (Dört harfliler) Kitabı,
c) Muzâaf Kitabı,	g) Günne Kitabı,
d) Misâl Kitabı,	h) İltikâu's-sâkineyn Kitabı ⁴¹ .

Türk tarihi, Coğrafya, Mitoloji, Halk Edebiyatı ve Folkloru ile ilgili geniş bilgileri kapsayan ve Türkçede bugün ölü sayılan bir çok kelimeye yer veren bu değerli sözlüğün 1915-1917 ve 1939-1943'de olmak üzere iki baskısı vardır. **Dîvânu lügâti't-Türk**'ün yazma nüshası yalnız bir tanedir. 319 yaprak olan bu nüsha Kaşgârî Mahmur'un kendi eliyle yazdığı nüshadan Muhammed b. Bekr b. Ebi'l-Feth es-Sâvî ed-Dimaşkî tarafından istinsâh edilmiştir. Ünlü bilgin Brockelmann 1928 yılında Dîvân'daki Türkçe kelimeleri cetveliyerek bir ciltte toplamış olduğu halde bastırılmıştır. Brockelmann bu eserinde Dîvân'ı alfabetik sıraya koymuş, bazı kelimelerin yazılış şekline dikkati çekmiş ve Dîvân'daki be-yitleri tercüme etmiştir⁴².

2. Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî⁴³.

Mukaddimetu'l-edeb: Büyük Türk bilgini ez-Zemahşerî'nin Araplara Türkçeyi öğretmek gayesile yazılan bu eseri, Kıpçakça sözlüklerin en eskisi sayılmaktadır. Ebu'l-Muzaffer Atsız b. Harezmeşâh'ın (551/1156) buyruğu ile hazırlanan **Mukaddimetu'l-edeb**, Türkçenin değişik şivelerine ait deyim, terim ve kültürel kelimeleri büyük ölçüde içine almaktadır. İshak Hoca⁴⁴ tarafın-

40 Adı Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed olup V/IX. yy'ın ikinci yarısında Çin sınırlarında bulunan Kaşgâr kasabasında dünyaya gelmiştir. (Bkz. **Keşfu'z-zunûn**, I: 808). Karahan soyuna mensup olan bu zâten **Dîvânu lügâti't-Türk**'ten başka **Cevâhiru'n-nahv li-lügâti't-Türk** adlı bir eserinden kendisi bahsetmekte ise de bu eser bulunmamıştır. (Bkz. **Dîvân**, I: XI.)

41 **Dîvân Tercümesi**, I: 5 vd.

42 Daha ziyade bilgi edinmek için bkz. **Dîvân tercümesi**, XI-XXXVI; **Larousse**, VII: 63.

43 ez-Zemahşerî'nin haltercemesi için bkz. dip not 34.

44 XVIII. yüzyıl bilginlerinden Güzelhisarlı İshak Hoca nâmıyla meşhur Ahmed b. Hayreddin, Aydın nâhiyelerinden Suluca'lıdır. İlk okulu orada bitirdikten sonra Şirvan'da okumaya devam etmiş, daha sonra Bursa'da yerleşerek orada müderrislik yapmış ve

dan **Aksâ'l-ereb fi terceme-i Mukaddimeti'l-edeb** adıyla Türkçeye çevrilmiştir. İshak Hoca'nın kendi eliyle yazdığı nüsha İstanbul'da Süleymaniye Esad Efendi kütüphanesi 3180 numarada kayıtlıdır. İshak Rafet İşıtman tarafından taranmış olan bu nüsha 548 yapraklı olup talik hattı ile yazılmıştır. H. 1313 de İstanbul'da Dâru't-tibâati'l-Âmire'de iki cilt halinde yayınlanmıştır.

3. **Codeks Comanicus**: XIII. yüzyılın sonunda yazıldığı sanılan Lâtince-Farsça ve Komanca sözlüklerinden meydana gelen bu eser Kıpçakça sözlüklerinin en önemlisi sayılabilir. Codeks Comanicus, iki bölümden meydana gelmektedir. Birincisi sözlüktür. İkinci Bölümü ise Komanca dinî şiir, nesir ve dil bilgisinden bahsetmektedir. Türkçe olan bu eser Lâtin harfleri ile yazılmıştır. Eserin aslı Venedik'te Saint Mark kilisesindeki kitaplıktadır. Rusya'da Türklere Hristiyanlığı aşılama gayesiyle misyonlar tarafından yazıldığı tahmin edilen bu eser 1880 yılında Quun Geza tarafından Budapeşte'de basılmıştır⁴⁵.

4. **Ebû Hayyân Esîruddîn**⁴⁶ (745/1344).

Kitâbu'l-ıdrâk li-lisâni'l-Etrâk: Mısır'da devlet ve ordu teşkilâtında Türklerin önemli yerlerde bulunmaları sebebiyle Arapla-

1117/1705'de Bursa'da müderris iken **Mukaddimeti'l-edeb**'i tercüme etmiştir (Bkz. **Hediyetu'l-ârifin**, I: 168).

45 Bkz. **Tarama Sözlüğü**, s. 47; **İslâm Ansiklopedisi**, I: XXII; **Larousse**, VIII: 114.

46 Berber asıllı olan Ebû Hayyân, Arab dilinde nahvî olarak bilindiği halde Türkçe, Farsça ve Habeşçe ile ilgilenmiştir. Gırnata (Endülüs)'da dünyaya gelmiş, Mısır'da vefat etmiştir (654-745/1256-1334). **Kitâbu'l-ıdrâk**'tan başka önemli eserleri şunlardır: **Nüzhetu'l-mulk li-nahvi't-Türk**, (Bazı kaynaklara göre **Zehvu'l-mülk** bkz. **ed-Dureru'l-kâmine**, IV: 305; **Divânu luğâti't-Türk**, I. IX;2), **ed-Dureru'l-muzie fi'l-luğâti't-türkiyye** (bkz. **eş-Şuzûru'z-zehebiyye ve'l-Kitâbu'l-Ahmediyye**, s. III), **Kitâbu'l-ef'âl fi lisâni't-Türk** (bkz. **Kitâbu'l-ıdrâk li-lisâni'l-Etrâk**, Arapça bölümü, s. 120, Türkçe bölümü, s. 152), **el-Ebyâtu'l-vefiyye fi 'ilmi'l-kâfiye, İthâfu'l-erib bimâ fi'l-Kur'an mine'l-ğarib** (veya **Tuhfetu'l-erib**) (Bağdad 1397/1977'de tek cilt halinde Dr. Ahmed Matlûb ve Dr. Hadîce el-Hadîsî'nin tahkikiyle neşredilmiştir), **el-Esir fi kırâati İbn Kesîr, el-Bahru'l-muhîm fi tefsîri'l-Kur'an, eş-Şuzûru'z-zehebiyye fi 'ilmi'l-Arabiyye** (bkz. **Hediyetu'l-ârifin**, II: 152 vd).

ra Türkçeyi (Memlûk Kıpçakçasını) öğretmek gayesiyle Türk dili ile ilgili Ebû Hayyân tarafından yazılmış eserlerden biridir. 713/1312 yılında Kahire'de tamamlanmış ve Arap gramer ve lügat sistemine göre düzenlenmiştir. Dil bakımından zengin bir kaynak olan **Kitâbu'l-idrâk** önce 1893 yılında Mustafa Bey isminde bir zât, daha sonra Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu tarafından 1931 yılında yayınlanmış ise de yazmanın sözlük bölümündeki çıkarılmalar bu baskıya girmemiştir. Sonra bu çıkarmalar Rifat Bilge'nin yardımıyla Veldet İzbudak tarafından toplanmış «**el-İdrâk hâşiyesi**» adıyla yayınlanmıştır.

5. İbn Muhennâ Cemâleddîn⁴⁷ (828/1424).

Hilyetu'l-insân ve halbetu'l-lisân: M. XIII. yüzyılın sonlarında veya XIV. yüzyılın başlarında yazılmış olduğu tahmin edilen bu eser Farsça, Türkçe ve Moğolca bir sözlüktür. İlk bölüm Farsça (4. sayfadan 69. sayfaya kadar), ikinci bölüm Türkçe (71 sayfadan 191. sayfaya kadar) ve üçüncü bölüm ise Moğolcaya ayrılmıştır (193. sayfadan 230. sayfaya kadar). Bu eserin 5 nüshası Avrupa kütüphanelerinde, bir nüshası da İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul nüshası 1338-1340 senelerinde Kilisli Rifat Bilge'nin tashihi ile neşredilmiştir. Bu nüshanın Türkçe bölümünün indeksi 1934 yılında İstanbul matbaasında Abdullah Battal tarafından yayınlanmıştır. Her bölümün başlangıcında o dilin kuralları hakkında gerekli oldukça geniş bir açıklama yapıldıktan sonra Arapça kelimelerinin birinci harfleri alfabetik sıraya göre sıralanmıştır.

Yukarıdaki izahlarına çalıştığımız Türkçe lügatlardan başka bu dilde yazılmış başka lügatlar da vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. **Kitâbu cevâhiri'n-nahv fi luğati't-Türk:** Kaşgârlı Mahmud tarafından yazılmıştır. Kitabın nüsha ya da nüshalarına bugüne kadar rastlanamamıştır⁴⁸.

47 İbn Muhennâ Cemâleddn 828/1424'de ölmüş olması tahmin edilmektedir. Kilisli Rifat Bilge'ye göre adı Ahmed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Muhennâ'dır. (Bkz. **Hiyetu'l-insân**, s. (H).

48 **Divânu luğati't-Türk**, I: VIII ve XI.

2. **el-Envâru'l-muzîe**: Alâeddîn el-Kıfçâkî (VIII. yüzyıl)⁴⁹.
3. **es-Sihâh mine'd-Durreti'l-muzîe**; 'Imâduddîn el-Mısırî (VIII. yüzyıl)⁵⁰.
4. **Tibyânu'l-luğati't-Türkiyye 'alâ lisâni'l-Kankli**: Muhammed Kays (XIII. yüzyıl)⁵¹.
5. **el-Kavânînu'l-kulliyye li-zabtı'l-luğati't-Türkiyye**⁵².
6. **Bulğatu'l-muštâk fi luğati't-Türk ve'l-Kıpçak**: Bu eser 1954 yılında Polonya ilimler Akademisi Şarkiyat Komitesi tarafından Varşova'da yayınlanmıştır.
7. **Abuşka**: Yayınlanmıştır. Besim Atalay tarafından tahkik edilmiş ve alfabetik sıraya göre hazırlanmış olan bu eser Çağatayca sözlüklerin kaynağı sayılmaktadır.
8. **Kitabu'l-Ef'âl fi lisâni't-Türk**⁵³: Ebû Hayyân.
9. **Zehvu'l-mülk fi nahvi't-Türk**⁵⁴: Ebû Hayyan.
10. **ed-Dureru'l-muzîe fi'l-luğati't-Türkiyye**: Ebû Hayyân⁵⁵.
11. **Nâdiru'd-dehr 'alâ luğati meliki'l-'asr**⁵⁶.
12. **Tercumâni'l-mutercem Bimuntehe'l-ereb fi luğati't-Türki ve'l-'Acemi ve'l-'Arab**⁵⁷.
13. **eş-Şuzûru'z-zehabiyye ve'l-kitâbu'l-Ahmediyye fi'l-luğati't-Türkiyye**: Molla Salih. M. XVIII. yüzyılda yazılmış olan bu eser Besim Atalay tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır.
14. **Kasîde-i kavâid-i lisâni't-Türk**⁵⁸.

49 Larousse, VIII: 114.

50 Larousse, VIII: 114.

51 Hilyetu'l-lisân, s. 93 ve 101.

52 Larousse, VIII: 114.

53 el-İdrâk (Arapça bölümü, s. 120; Türkçe bölümü, s. 152.)

54 ed-Dureru'l-kâmine, IV: 305.

55 eş-Şuzûru'z-zehabiyye, s. VI.

56 Hilyetu'l-insân, s. 78.

57 Dîvân, I: IX.

58 Dîvân tercümesi, I: IX.

15. **et-Tuhtefu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye.** Besim Atalay tarafından 1945'de yayınlanmıştır.

16. **Muyessiratu'l-ulûm**⁵⁹.

17. **Kitâbu hileli'l-mülk**⁶⁰.

18. **Kitâbu tuhfeti'l-mülk**⁶¹.

C — ARAPÇA - TÜRKÇE SÖZLÜKLER :

Türkler, Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerif ve dinî eserleri okuyup anlamak için Arapça öğrenmeye önem vermişler, bu arada özellikle Selçuklu devrinde bir çok Arapça-Türkçe sözlükler yazmışlardır. Bu sözlüklerden önemli gördüğümüz bir kaçına işaret edelim:

1. **Aksâ'l-ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb:** ez-Zemahşerî'nin **Mukaddimetu'l-edeb** adlı beş kısımdan mürekkep bu eseri İshâk Hoca tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK) R 1853'dedir.

2. **Mirkatu'l-luğa:** Yazarı meçhul olan bu eserin bir nüshası TSMK R 1844 de kayıtlıdır.

3. **Tercumânu'l-luğa (Luğat-ı Karapirî):** Pir Muhammed b. Yusuf el-Ankaravî (866/1461) tarafından Muntekâ's-Sihâh'tan terceme edilmiştir. Bir nüshası TSMK R 1833 numarada bulunmaktadır.

4. **et-Tercümân:** Şeyh Ali b. Dâvûd tarafından yazılmış olan bu eserin bir nüshası TSMK. AE 2767 numaradadır.

5. **Teysîru'l-luğa:** Şehzade Korkut'un (919/1513) bendelelerinden Piyâle b. Sinan adında bir zât tarafından yazılmıştır. Bir nüshası TSMK. K 1195 numaradadır.

6. **Bâbûs Terceme-i Kâmûs;** el-Fîrûzâbâdî'nin **Kamûs** adlı

59 Divân tercümesi, I: IX.

60 Hilyetu'l-insân, s. 96.

61 Hilyetu'l-insân, s. 129.

luğatının Muslihiddin Merkez Efendizâde Ahmed Efendi tarafından yapılmış tercemesidir. TSMK. H. 1169'da bir nüshası vardır.

7. **Terceme-i Sıbâh-ı Cevherî (Vankulu Luğatı):** el-Cevherî'nin eseri **es-Sıhâh**'ın Muhammed b. Mustafa Vâni (1591) tarafından yapılmış tercemesidir. Bir nüshası TSMK. R 1824'dedir.

8. **Tercumânu's-Sıhâh:** Müellifi belli olmayan bu sözlük mukaddimesinden anlaşıldığı üzere **Sıhâh-ı Cevherî** ile **Muhtâr-ru's-Sıhâh**'tan ve bazı tefsir kitaplarından toplanmış bir eserdir. Eser, 28 bâb üzere kelimelerin son harflerine göre tertip edilmiştir. 1141/1728 ve 1168/1754'te İstanbul'da iki defa basılmıştır.

9. **Şerhu nazmî'l-cevher el-musemmâ bi-'Izzi zafer:** Ayntablı Hüseyin Aynî'nin (1254/1838) Arapça-Türkçe-Farsça manzum sözlüğünün Ahmed Sâfi (1290/1873) tarafından yapılmış şerhidir. TSMK. K 1180'de bir nüshası bulunmaktadır.

10. **Muntehabu'l-luğa:** Arapçadan Türkçeye Ananim ve muhtasar bir eserdir. TSMK. H. 1179'da bir nüshası vardır.

11. **Tuhfe-i Âsım:** Kamûs-ı Arabî'nin mütercimi Ayntablı Ahmed Âsım tarafından Arapçadan Türkçeye yapılmış manzûm bir sözlüktür. Bir nüshası TSMK. EH 2013'dedir.

12. **Lisân-ı selâse üzere müretteb luğat:** Ahmed Câvit tarafından yazılmış olan eser, üç fasıl ve 174 bâb üzere tertip edilmiştir. Bir nüshası TSMK. H 1187'dedir.

13. **Nuhbe-i Vehbi:** Sünbülzâde Mehmed Vehbi Efendi'nin (1224/1809) Türkçe-Arapça manzum sözlüğüdür. Bir nüshası TSMK. H 1184'dedir.

14. **Luğat-ı Ahterî:** Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin el-Karahisârî (986/1578)'nin hazırladığı geniş, ğarîb ve az kullanılan kelimeleri almış olması ile meşhur olan bu sözlük Osmanlıca ve Latin harfleri ile müteaddit defalar basılmıştır.

15. **Muntehâ'l-ereb fi luğati'l-Arab:** Abdurrahîm b. Abdilkerîm el-Hindî (1257/1841)'in Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğüdür. Bir nüshası TSMK A 2770 numarada kayıtlıdır.

16. **Sübha-i sıbyân:** Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî'nin Arapça-Türkçe lüगतidir. Bir çok kaynakta eser Abdullatif b. Melek'e izafe edilmekte ise de doğru değildir. Zira eserde

düşürülen tarih, 1033'e tekabül etmektedir. Halbuki İbn Melek 820 H. den biraz sonra vefat etmiştir.

17. **Ferişteoğlu lügati:** Abdullatif b. 'Izziddîn b. Melek (797/1394?)³² tarafından yazılan eser manzumdur. Kur'ân-ı Kerim'in kelimelerinin Türkçe karşılıklarını ihtiva eder. Alfabetik ve sistematik olmayan bu eserin birçok kütüphanede olmak üzere 59 yazma nüshasını bulabildik. (Meselâ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ktb. 7599; Türk Dil Kurumu ktb. A 171; Konya Yusuf Ağa ktb. 42/3877/4; Bursa Genel ktb. 4829; Süleymaniye ktb. Mâti 5388; Manisa İl Halk ktb. Yazma Eserler 2403/2).

18. **Lügat-ı Kanûn-ı İlâhî (Lügatu'l-Kur'ân):** Abdülmecid b. Abdillatif Ferište tarafından yazılmış olan bu sözlük mensûrdur. Kuriân-ı Kerim'de geçen kelimeleri ihtiva etmektedir. Gayr-ı muntazam bir alfabetik sırayla yazılmıştır. Eserin muhtelif kütüphanelerde onbir yazma nüshasını bulabildik. (Meselâ Millet ktb. Ali Emiri bölümü 70; Süleymaniye ktb. Fâtih 6260/2; İstanbul Üniversitesi ktb. T 1696).

19. **Şerh-i Lüğat-ı Ferišteoğlu:** Birgili Mehmed Efendi'nin yazmış olduğu bu şerh Süleymaniye ktb. Dâru'l-Mesnevî Bölümü 569'da mevcuttur.

20. **ed-Dureru'l-Mensûra li-şerhi'l-lüğati'l-manzûme:** Ankara Üniversitesi DTCF. Kütüphanesi, İsmail Saip Bölümü 1924/1' de bir nüshası bulunan bu eser Ferišteoğlu'nun yukarda geçen sözlüğünün bir başka şerhidir.

21. **Dibâcetu ıslâhî'l-merkez:** Şeyh Ahmed b. Şeyh Musa tarafından yazılmış olan bu sözlük TDK. Kütüphanesi A 195/2 numarada mevcuttur.

22. **Mahmûdiyye:** Süleymaniye ktb. Hasan Hüsnü Paşa Bölümü nr. 1102 de bir nüshası bulunan eser, Şeyh Bedreddîn el-Kâdi Ahmed b. eş-Şeyh Muhammed b. Tanrıvermiş tarafından 911/1505'de nazmedilip Sultan Beyazıt'a sunulmuştur.

62 İbn Melek'in, kaynaklarda verilen bu vefat tarihi doğru değildir. Zira müellifin eserlerinden **Menâru'l-envâr** (Tire Necip Paşa ktb. nr. 200)'ın müellif yazması nüshasındaki ferağ kaydında 821 tarihini okumaktayız. Buna göre İbn Melek'in 821/1418'den sonra vefat etmiş olması gerekir.

D — FARŞA SÖZLÜKLER:*

Çok eski zamanlardan itibaren ve 800 yıl öncesine kadar Farsça (Ferheng) sözlüklerin yazıldığı bilinmektedir. Kâtib Çelebi **Keşfu'z-zunûn**'da: «Tâcu'l-masâdir» adlı Farsça bir sözlükten söz etmektedir. Ancak bu kitab Ebû Cafer Ahmed b. Ali el-Beyhakî (544/1149)'nin Arapça-Farsça sözlüğüdür.⁶³

Rûdekî zamanında veya ondan az sonra Ebû Hafs Suğdî de Farsça bir sözlük yazmıştır. IV/X. yüzyıl sözlük yazarları bu kitaptan istifade etmişler ve bu esere «Ferheng-i Ebû Hafs» veya «Risâle-i Ebî Hafs»⁶⁴ ya da «Nüşa-i Ebî Hafs» adını vermişlerdir. Ondan sonra Ebu'l-Kasım İsí b. Ali (H. IV. yüzyılın ortalarında yaşamıştır.) Farsça bir sözlük yazmış olup bunun Farsça-Arapça bir sözlük olması muhtemeldir. H. V. yüzyılın ortalarında yaşamış olan iki büyük şâir (Katrân-ı Tebrîzî ve Ali b. Ahmed Esedî-yi Tûsî) birer Farsça-Farsça sözlük yazmışlardır. Katrân'ın sözlüğünden, Esedî-yi Tûsî, «Lügat-i Fûrs» adlı sözlüğünün önsözünde bahsetmektedir. **Keşfu'z-zunûn**'da «Tefsir» adıyla geçen⁶⁵, binaenaleyh elde mevcut en eski Farsça-Farsça sözlük «Lügat-i Fars-i Esedî-yi Tûsî»dir. Abbâs İkbâl'in tashihi ile H. Şemsî 1319'da Meclis Basımevi'nde (Tahran) 330 sayfa olarak basılmıştır. Bu kitapta Horasan ve Mâverâunnehr şairlerinin şiirlerinde kullandıkları eski kelimeler o günün farsçası ile açıklanmıştır.

Arapça, Abbâsî halifelerinin resmî dili olduğundan bilginler ve şairler de Arapçaya ilgi ve özen göstermiştir, bu yüzden de Arapça-Farsça veya Farsça-Arapça sözlüklerin yazılmasına teveccüh göstermişlerdir. Bu devrede yazılan sözlüklerin en ünlüleri şunlardır:

1. el-Kâzî Ebû Abdillâh Huseyn b. Ahmed b. Huseyn ez-Zevzenî (486/1093):

Kitâbu'l-Masâdir

b. Ebû Cafer Ahmed b. Ali el-Beyhakî (544/1149):

* Farsça sözlükleri araştırmamda benden yardımını esirgemeyen A.Ü. İlahiyat Fak. Dekanı Sayın Prof. Dr. Meliha Anbarcı'ya teşekkürlerimi sunarım.

63 **Keşfu'z-zunûn**, s. 269 vd.

64 **Keşfu'z-zunûn**, s. 1558.

65 age. s. 452.

66 age. s. 1703.

Necmu'l-Masâdir: Müellifin bundan başka iki lügat kitabı daha mevcuttur:

b) **Yenâbiu'l-lüğa.**

b) **Kitâbu'l-muhit bi-lügati'l-Kur'ân.**

3. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (518/1124), **es-Sâmî fi'l-esâmî**⁶⁷.

4. Ebû Abdillâh Huseyn b. İbrahim b. Ahmed Edib Natanzî (499/1105).

Dustûru'l-lüğa⁶⁸, **Kitâbu'l-halâs**⁶⁹, **Kitâbu'l-mirkât.**

5. Mahmud b. Ömer b. Mahmud b. Mansûr el-Kâzî ez-Zencî es-Sincerî (VII. yüzyılda yaşamıştır.).

Muhezzibu'l-esmâ⁷⁰.

6. Cemâluddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ömer Cemâl el-Kuraşî (H. VII. yüzyılda yaşamıştır.).

es-Sırâh mine's-Sihâh;

7. Şemsuddîn Muhammed b. Hindûşâh b. Sincer b. Abdillâh (VIII. yüzyılda yaşamıştır.);

Sihâhu'l-Acem.

8. Ebu'l-Fazl Ceş b. İbrahim b. Muhammed Tiflîsî (H. VII. yüzyılda yaşamıştır.),

Kanûnu'l-edeb.

9. Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî (816/1413),

Tercumân-i lügati'l-Kur'ân.

XIV. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti devrinde Anadolu'da Farsça şiir ve edebiyat dili olunca Farsça-Türkçe sözlükler yazılmaya başlanmıştır.

XV. yüzyılda ise Farsça Hindistan'da revaç buldu. Aynı şe-

67 **Keşfu'z-zunûn**, s. 1558.

68 **Keşfu'z-zunûn**, s. 754.

69 age. s. 1416.

70 age. s. 1912.

kilde Farsça-Hintçe sözlükler de yazılmaya başlandı. Ancak, Farsça-Hintçe sözlükler ayrı ve başlıbaşına daha geniş bir araştırma konusu yapılabilecek değerde olduğu için biz burada sadece Farsça-Türkçe sözlüklerden önemli gördüğümüz birkaçına işaretle yetineceğiz:

1. Hayat Ali Efendi, **Âmednâme**.
2. Lutfullah Halîmî, **Bahru'l-cevâhir fî lügati'l-Furs**.
3. İmânî, **Bedâiyu'l-luğa**.
4. **Câmiu'l-Fâris**.
5. **Hulâsa-i Abbâsî**.
6. Mirza Mehdihân Esterâbâdî, **Sengilâh**.
7. Muhammed b. Ziyâiddîn Muhammed, **Ferheng-i İskenderî**.
8. Muhammed Takî Bey Türkman, **Ferheng-i Türki**.
9. Kemal Paşazâde, **Kavâidu'l-Furs**.
10. Emir Ali Şir Nevâî, **Lügat-i Çağatâyî**.
11. Abdülkâdir Bağdâdî, **Lügat-i Şehnâme**.

BİBLİYOGRAFYA :

1. Abdullatîf b. Melek, **Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr**, Süleymaniye ktb. Amcazâde 111.
— Şerhu Mu'cemi'l-bahreyn, Süleymaniye ktb. İzmir 199.
— Şerhu Menâri'l-envâr, Tire Necip Paşa ktb. 200.
2. Abdülmecîd b. Ferište, **Lügat-ı Kanûn-ı İlahî Millet ktb. Ali Emiri** 70.
3. Abuşka (veya Çağatayca Sözlüğü), çev. Besim Atalay, Ankara 1970.
4. Âsım Efendi, **el-Okyanûsu'l-Basit fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît**, İstanbul 1304-1305/1886-1887.
5. Atalay, Besim, **eş-Şuzûru'z-Zehabiyye ve'l-kitâbu'l-Ahmediyye fi'l-lügati't-Türkiyye (çev.)**, İstanbul 1949.
— **et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lügati't-Türkiyye**, TDK. İstanbul 1945.
6. Attâr, Ahmed Abdulğafûr, **es-Sihâh ve medârisu'l-mu'cemâti'l-arabiyye**, Beyrut 1967.
7. Battal, Abdullah, **İbn Muhennâ lügatı**, İstanbul 1934.
8. Bergamalı Kadri, **Muyessiratu'l-ulûm**, yayımlayan: Besim Atalay, İstanbul 1946.

9. Brockelmann, Carl, GAL. Leiden 1944-1949.
— Târihu'l-edebi'l-arabî, çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire 1959.
10. Bulġatu'l-muštâk fî lüġati't-Türki ve'l-Kıfçak, Polonya İlimler Akademisi, Şarkiyat Yayınları, Polonya 1954.
11. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1343.
12. el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, es-Sihâh, tah.: Ahmed Abdulġafûr Attâr, Mısır 1377/1957.
13. Codex Comenicus, Kuun Geza, Petersburg 1887.
14. Danişmend, İsmail Hâmi, Türklük ve müslümanlık, İstanbul 1959.
15. ed-Dureru'l-mensûra li-şerhi'l-Luġati'l-manzûme, (yazma) DTCF. Ktb. İsmail Saib nu: 1924.
16. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî, Subha-i sıbyân, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Y.Y. 688 (yazma).
17. Ebu'l-Fereci'l-İsfehânî, Ali b. el-Huseyn b. Muhammed, Kitâbu'l-Eġânî, Kahire 1323.
18. Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî el-Hindî, el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye, Kahire 1324.
19. el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed, Nuzhetu'l- Elibbâ', Kahire 1292.
20. el-Endelûsî, Ebû Hayyân Esîruddîn Muhammed Yûsuf, Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-Etrâk, çev.: Ahmed Caferoġlu, İstanbul 1931.
— Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-Etrâk, (yazma) İstanbul Üniversitesi ktb. K.Y. 6579.
21. el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, Tehzîbu'l-luġa, tah.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mısır 1964-1967,
22. el-Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Necmuddîn b. Yakûb, el-Kamûsu'l-muhît, Mısır 1952.
23. Hacı Halife (Kâtib Çelebi), Kitâbu Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn, İstanbul 1941-1943.
24. el-Hamevî, Yâkut, Mu'cemu'l-buldân, Kahire 1323-1324/1906.
— İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, Mısır 1923-1930, Matbaa-i Hindiyeye.
— Mu'cemu'l-udebâ', Kahire 1355/1930.
25. İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, el-Cemhera, Haydarabad 1342.
26. İbnu'l-Esîr, en-Nihâye fî ġarîbi'l-hadîs, Kahire 1322, el-Matbaatu'l-Hayriyye.
27. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, Mu'cemu mekayisi'l-luġa, Kahire 1366-1369/1946-1949.
28. İbn Hacer el-'Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, ed-Dureru'l-Kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine, Haydarabad 1348/1929.
29. İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, Vefeyâtu'l-a'yân, Kahire 1367-1948.
30. İbn Kesîr, Imâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kuraşî, el-Bidâye ve'n-nihâye, Mısır 1351/1952.
— el-Lubâb fî tezhîbi'l-ensâb, Kahire 1956-1957.
31. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim, Ğarîbu'l-hadîs, tah.: Abdullâh el-Cubûrî, Bağdad 1977.

32. — Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân, şerh: Ahmed Sakar, Kahire 1378/1958.
32. İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem, Lisânu'l-Arab, İkinci baskı, Beyrut 1389/1970.
33. İbn Muhennâ, Cemâluddîn, Hilyetu'l-insân ve halbetu'l-lisân (İbn Muhennâ lügati), İstanbul 1338/1340.
34. İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kasım el-Heravî, Ğarîbu'l-hadîs, Haydarabad 1384/1964.
35. İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, el-Muhassas, Mısır 1316-1321/1928-1933.
36. İbnu'l-Enbârî, Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ', Kahire 1294.
37. İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât Mecmuddîn el-Mubârek Muhammed b. Muhammed, en-Nnhâye fi ğarîbi'l-hadîs, Kahire 1322.
37. İbnu'l-İmâd Ebul'l-Felâh Abdulhayy, Şezerâtu'z-zeheb fi anbâri men zeheb, Kahire 1351.
38. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut 1964.
39. İsmail Paşa el-Bağdâdî, Hediyyetu'l-ârifîn Esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin, İstanbul 1951-1955.
— Kitâbu İzâhi'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn, İstanbul 1364/1954.
40. İzbudak, Veldet, el-İdrâk hâşiyesi, İstanbul 1936.
41. Karatay, Fehmi Edhem, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça yazmalar katalogu, İstanbul 1964.
— Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar katalogu, İstanbul 1961.
42. Kaşğârlı mahmut, Divânu lügâti't-Türk, terc.: Besim Atalay, TDK, Ankara 1940.
43. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Ansârî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, Kahire 1387/1967.
44. Luğat-i Ferište alâ hurûfi't-teheccî, (yazma), Bursa Ulucami ktb. nu. 3429.
45. Mahmûdiyye, (yazma), Süleymaniye ktb. Hasan Hüsnü Paşa, 1102.
46. Mecelletu Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye Kahire, S. 1-21:
47. Mecelletu Mecma'l-İlmî'l-Arabî, Suriye, S. 12.
48. el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasenât Ali b. el-Huseyn, Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevâhir, neşr.: B. De Meynard, Paris 1861-1871.
49. Meydan Larousse, Meydan Yayınları.
50. Molla Sâlih, eş-Şuzûru'z-zehebiyye ve'l-kitâbu'l-Ahmediyye fi'l-luğati't-Türkiyye, çev.: Besim Atalay, İstanbul 1949.
51. es-Sa'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed, Fıkhul-luğa Beyrut 1885.
52. Saîd Nefisi, Ferhengnâme-i Tahran 1319.
53. es-Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdirrahmân, ez-Zav'u'l-lâmi'li-ehli'l-karni't-tâsi', Kahire 1354.
54. Serkis, Yûsuf İlyâs, Mu'cemu'l-matbûâti'l-Arabiyye, Mısır 1346/1928.
55. es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz, Kitâbu ğarîbi'l-Kur'ân, Mısır 1382/1963.
56. es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğa-

- viyyîn ve'n-nuhât. tah.: Huhammed abu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1384/1964-1965.
 — el-Muzhir, Kahire 1942.
57. Taşköprüzâde, 'Isâmuddîn Ahmed b. Muslihiddîn Mustafa, eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye, Hadâiku'ş-Şekâyık, çev.: Mehmed Mecdî, İstanbul 1269.
58. et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye, çev.: Besim Atalay, İstanbul 1945.
59. Türk Dil Kurumu (TDK.), Tanımlarıyla tarama sözlüğü, Ankara 1954.
60. Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türk Kurumu Tarama Dergisi.
61. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.
62. ez-Zemahşeri, Cârullâh Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, Aksâ'l-Ereb fi tercemeti Mukaddimetü'l-edeb, çev.: Ahmed b. Hayriddîn el-Güzelhısâri, (Hoca İshak), İstanbul 1913.
 — Esâsu'l-belâğa, Mısır 1327.
 — Hârezmce -Türkçe tercemeli Mukaddimetü'l-edeb, yay.: Z.V. Togan, İstanbul 1951.
 — Mukaddimetü'l-edeb, çev.: Z.V. Togan, İstanbul 1951.
 — el-Mufassal, Kahire 1323.
63. ez-Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm, Kahire (ty.)
64. ez-Zubeyrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn, tah.: Muhammed Ebu'l-Fazl, (yy.) 1373/1954.